

UOT:930.85.

**ORTA ƏSR AZƏRBAYCANINDA DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏ
BİLƏCƏK SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT SAHƏLƏRİ***Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı**ADPU- nun Ağcabədi filialı**Ani.eliyev.95@bk.ru**<https://orcid.org/0009-0003-6718-1360>*

Xülasə: Məqalədə XIII əsrin II yarısı XVII əsrdə Azərbaycanda sənətkarlıq sahəsində əldə edilən nəqliyyatlar, onun inkişafına əngəl törədən siyasi vəziyyət, sənətkarların "əsnaf", "möhtərizə", "ozan" adlarıyla məlum olan peşə təşkilatlarının ətrafında birləşməsi və bunun sənətkarlığın inkişafına təsiri məsələlərinə toxunulmuş o, cümlədən ticarət yolları və əlaqələri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: metalışləmə, zərgərlik, dulusçuluq, şüşə istehsalı, xarratlıq, toxuculuq, ticarət

Keywords: metalworking, jewelry, pottery, glassmaking, engraving, weaving, trade

Ключевые слова: металлообработка, ювелирное дело, гончарное дело, стеклоделие, гравировка, ткачество, торговля.

XIII əsrin II yarısı-XVII əsrdə Ölkə iqtisadiyyatında sənət istehsalı mühüm yer tuturdu. Sənətkarlar istehkamlar ucaldılmasında, monumental binaların inşaatında iştirak edir, əmək alətləri və silahlar hazırlayır, təsərrüfat və məişətin tələbatını ödəmək üçün avadanlıqlar istehsal edir, parça toxuyur, geyim tikir və müxtəlif zinət əşyaları düzəldirdilər. Monqol istilasından nəticəsində bəzi sənət sahələrində tənəzzül, ənənələrin itirilməsi baş versə də, başlıca sənət sahələrində varislik qorunub saxlanılmışdı.

Sənətkarlıq şəhərlərdə başlıca məşğuliyyət növü olaraq qalırdı. Odur ki, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini sənətkarlar və tacirlər təşkil edirdi. Dövrün mühüm əlamətlərindən biri başlıca şəhərlərdə, xüsusilə Təbrizdə iri sənətkarlıq emalatxanalarının, karxanaların meydana gəlməsi idi. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri Azərbaycanda şəhər həyatına, sənətkarlıq və ticarətə ağır zərbə vurmuşdu, tədrici tənəzzül özünü büruzə verməyə başlamışdı. Bununla belə, son orta əsrlərdə sənət istehsalı ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu və sənətdaxili ixtisaslaşma dərinləşməkdə idi. XV-XVII əsrlərdə hətta bəzi yeni sənət sahələri meydana gəlmişdi.(1)

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, son orta əsrlərdə şəhərlərdə sənətkarların böyük əksəriyyəti "əsnaf", "möhtərizə", "ozan" adlarıyla məlum olan peşə təşkilatlarında birləşirdilər. Lakin Qərbi Avropanın sex təşkilatlarından fərqli olaraq onların fəaliyyət sahəsi məhdud olub, əsasən vergilərin bölüşdürülməsi və ödənilməsindən ibarət idi.

Metallurgiya və metalışləmə iqtisadi həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərən fəaliyyət sahələri idi. Metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi, onun texnoloji təkmilləşməsi bu və ya digər dərəcədə əkinçiliyin, sənətkarlığın, hərbi sənətinin və təsərrüfat məişətinin durumuna təsir göstərir, sənətkarlığın texniki səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində filiz yataqlarının mövcudluğu metallurgiya və metalışləmənin inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən idi. Ehtimallara görə Qafan və Naxçıvan, Gədəbəy, Daşkəsən, Şiz, Marağa, Zəncan filiz yataqları metallurgiyanı zəruri xammalla təmin etməkdə başlıca rol oynayırdı. XX əsrin 30-cu illərində A.A.İyessen və B.Y.Degen Kovalevski Şəmkir, Gəncə, Tərtərçay hövzəsində, Naxçıvan, Ordubad və Zəngəzurda, 80-ci illərdə isə Ə.İ.Novruzlu Naxçıvanın Sirab, Gümüşlü, Havuş mis filiz yataqlarında qədim və orta əsr mədənlərinin qalıqlarını qeydə almışlar.(2)

Tədqiqatlar dəmirçiliklə ölkənin şəhərlərində, həm də kəndlərində məşğul olunduğunu göstərir. Dəmirçi emalatxanalarının qalıqları Şamaxı, Dərbənd, Şabran, Naxçıvan, Xaraba-Şəhər şəhərgahlarından, Canaxır, Salmanbulağı yaşayış yerlərindən aşkarlanmışdır. Son orta əsrlərdə Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı mühüm dəmirçilik mərkəzləri idi. Beləliklə, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş faktik materiallar ölkənin istər şəhərlərində, istərsə də kəndlərində dəmirçi emalatxanalarının olduğunu sənədləşdirir. Dəmirçinin başlıca əmək alətləri zindan, gürz, çəkil, tutqac, qələm, yeyədən ibarət idi. Bundan başqa dəmirçixanalarda pərgar da işlədilir. İxtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində silahsızlıq və nalbəndlik müstəqil sahələrə çevrilmişdi. Böyük şəhərlərdə ixtisaslaşma daha güclü idi. Yazılı mənbədən bəlli olur ki, Təbrizdə silahsızlar, nalbəndlər, mişar düzəldənlər, baltaçılar, yeyə düzəldənlər, qılçıqlar və s. müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Qədim ənənələrə malik soyuq silahlar (qılınç, xəncər, nizə, təbəzin, ox və kaman) istehsalı kütləvi xarakter daşıyırdı. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd mühüm silahsızlıq mərkəzi idi.

Təbrizdə silahsızlıqda daxili ixtisaslaşma mövcud idi. Bütövlükdə, silahsızlıq dövrün hərbi sənətinin səviyyəsinə uyğun idi. (8)

Təsərrüfatda və hərbi işdə minik heyvanlarından geniş istifadə onların nallanmasını və nalbəndliyin ayrıca, müstəqil bir sahəyə çevrilməsini şərtləndirmişdi.

Son orta əsrlərdə əlvan metalların emalı da kifayət qədər inkişaf etmiş, metaltökmə ustaları və misgərlər məişət ləvazimatı və inşaat hissələri, at əsləhələrinin hissələrini hazırlayırdılar. Əhalinin məişətində əlvan metallardan, ilk növbədə misdən hazırlanmış qab-qacaqlardan xüsusilə geniş istifadə olunurdu. Son orta əsrlərdə metaltökmə sənəti əlvan metalışləmənin müstəqil bir sahəsi kimi fəaliyyətdə idi. Metaltökmə ustaları ayrıca təşkilatda - əsnafda birləşmişdilər. Metaltökmə sənətinin başlıca mərkəzləri iri şəhərlər, o cümlədən Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri idi. Əlvan metalların emalında tökmə texnikası ilə yanaşı, isti və soyuqdöymə, tapdanma, qaynaqetmə, çarxatutma, həkketmə və s. texniki üsullardan istifadə olunurdu. Misgərlikdə metaltökmə sənətindən fərqli olaraq daha çox özünəməxsus alətlər vardı. İş prosesində misgərlər zindan, gürz, çəkil, kəlbətin, maşa, qələm, qayçı, burğu və s. işlədirdilər. (4)

Metalişləmənin digər başlıca sahəsi zinət istehsal edən zərgərlik sənəti həm də ləlcavahirətin işlənmə texnikasını da əhatə edirdi. Düzdür, son orta əsrlərdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə əlaqədar zinət əşyaları istehsalında zərgərlik, gümüşbəndlik və cavahirətsizlik həm də müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan zərgərləri yerli xammalla yanaşı, həm də gətirilmə xammalla işləyirdilər.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda zərgərliyin başlıca mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan və digər şəhərlər idi. Zinət əşyalarının hazırlanmasında zərgərlər kürə, buta, zindan, çəkil, kəlbətin, həddə, simkeş, maqqaş, qələm, yeyə, bıçaq, biz, məhəkdaşı kimi müxtəlif çeşiddə əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Onlar istehsal prosesində əritmə, döymə, zərbətmə, zolaqlama, lehilməmə, burma, eşmə, oyma və tərəsləmə əməliyyatları aparırdılar. Zərgərlər iş prosesində, xüsusilə şəbəkə texnikasında müxtəlif ölçülü tellərdən istifadə edirdilər. Döymə üsulu ilə daha nazik və yüngül zinət əşyaları hazırlamaq olurdu. Döymə prosesində metal sıxlaşır və daha möhkəm olurdu. Son orta əsrlərdə qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmış zinət əşyalarından da kifayət qədər geniş istifadə olunurdu. Qəliblər saxsı və daşdan olurdu. "Üzük" hazırlanmasında işlədilmiş qəlib Qəbələ qazıntılarından məlumdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərliklə bağlı əldə edilən materiallar arasında məhəkdaşları da vardır. Şabran şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlərin işlətdikləri məhəkdaşlarına da təsadüf olunmuşdur. Orta əsr sənətkarları baş, qulaq, boyun (sinə), qol, bilək, barmaq, geyim bəzəklərindən ibarət ənənəvi zinət əşyaları ilə yanaşı həm də qiymətli

metaldan qab-qacaq və avadanlıq da hazırlayırdılar. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş tapıntılar da təsdiqləyir.(3)

Monqol işğalı dövründə sənət istehsalının digər sahələrində olduğu kimi dulusçuluq sənətinə də ağır zərbə vurulmuşdu. Son orta əsrlərdə saxsı istehsalı, xüsusilə şirli məişət saxsı məmulatı istehsalı bir daha əvvəlki səviyyəsinə ucala bilmədi. Amma, inşaat keramikasının - kaşı istehsalının genişlənməsi istisna təşkil edirdi. Bu dövrdə Təbriz dulusçuluq məktəbi ölkənin başlıca keramika mərkəzinə çevrilmişdi. Kaşan keramika məktəbi nümayəndələrinin Təbrizə köçürülməsi də müsbət təsirə malik idi. XIV əsrdən başlayaraq Təbriz müsəlman Şərqində mühüm dulusçuluq mərkəzi kimi tanınmışdı. Dulusçuluq yerli xammal əsasında inkişaf edirdi. Azərbaycan dulusçuları iki növ gildən istifadə edirdilər. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kürə qalıqları son orta əsrlərdə saxsı məmulatının bişirilməsi barəsində kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan verir. 1961-ci ildə Qəbələnin qala sahəsində üzə çıxarılmış üç dulus kürəsi bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kürələrdən biri XIV-XV əsrlərə aiddir. Qəbələ dulus kürələrinin Mingəçevir, Beyləqan və Torpaqqalada aşkarlanmış kürələrlə, eləcə də müasir el sənətkarlarının emalatxanalarındakı kürələrlə müqayisəsi göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində istifadə olunmuş dulus kürələri forma və quruluş etibarilə elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadan XX əsrə qədər gəlib çıxmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı dulusçuların istifadə etdikləri qəliblərə də təsadüf olunmuşdur.(7)

Monqol istilasının nəticəsində şüşə istehsalında da müəyyən tənəzzül nəzərə çarpır. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü abidələrin son orta əsrlər təbəqəsində şüşə məmulatının azalmasında, nəfis qab-qacaq və bəzək nümunələrinə az təsadüf olunmasında göstərir.

Bununla belə, əldə olunmuş materiallar - həm istehsal tullantıları, həm də arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış müxtəlif təyinatlı məmulat dövrün bu sənət sahəsində tətbiq edilən texnoloji prosesləri və texniki üsulları izləməyə imkan verir. Şüşə əridilən kürə qalıqları Naxçıvanda və Qəbələdə aşkar edilib öyrənilmişdir. Naxçıvanda tədqiq olunan kürənin dairəvi plana, günbəzvari formaya malik olduğu ehtimal edilir. Şüşə istehsalı yerli xammala əsaslanırdı. Məlumdur ki, şüşənin xüsusiyyət və keyfiyyəti onun tərkibindəki komponentlərdən asılı idi. Bəzək əşyaları əsasən müxtəliflipli muncuq və asmalardan, bilərziklərdən, üzük və üzük qaşlarından ibarətdir. (6)

Son orta əsrlərdə şüşə emalatxanalarında həm də şəffaf və rəngli pəncərə şüşələri istehsal edirdilər. Yazılı qaynaqlardan məlumdur ki, Əlişah məscidinin şəkəkəli pəncərələrində 200-ə yaxın qızıl və gümüşlə bəzədilmiş dairəvi şüşə vardı. Arxeoloji qazıntılardan tapılan fraqmentlər müstəvi formasında hazırlanan pəncərə şüşələrinin müxtəlif ölçüdə, 3-4 mm qalınlıqda hazırlandığını göstərir. Şüşə məmulatının istehsalında müxtəlif texniki üsullardan - sərbəst üfurmə, qəlibdə üfurmə, tökmə, dartma, burma, qatlama, qaynaqetmə və s. istifadə etmişdilər.

Şüşə məmulatının formalaşması iki mərhələdə baş verirdi. Birinci mərhələdə məmulat lazımi formaya salınır, ikinci mərhələdə isə tamamlama işləri aparılır və naxış vurulurdu. Texnoloji baxımdan bu iki mərhələ zaman və məkan etibarilə ayrılıqda ola bilər.

Orta çağda ağacışləmə sənəti mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri olub, dülgərlik, xarratlıq, şəkəkəçilik kimi dar sahələrə ayrılırdı. El sənətkarları balta, kərki, mişar, rəndə, iskənə, burğu və s. alətlərdən istifadə etməklə, yerli xammaldan gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. Ağacışləmə sənətində çalışan ustalar Azərbaycan meşələrindəki ağac növlərinin başlıca xüsusiyyətlərini bilir və öz fəaliyyətlərində müvafiq ağac növündən yararlanmağa çalışırdılar. Ağac inşaatda, gəmi inşasında, müxtəlif məişət avadanlığı, alətlərin hissələrinin hazırlanmasında geniş tətbiq olunurdu. Ağac məmulatı çürüməyə meyilli olduğundan arxeoloji qazıntılar zamanı bu qəbildən olan tapıntılara nadir hallarda təsadüf olunur.(9)

Azərbaycanın orta çağ sənətkarlığında sümük işləmə müstəqil sənət sahəsi kimi fəaliyyət göstərirdi. Zəngin xammal mənbəyinin mövcudluğu bu sənət sahəsinin inkişafını şərtləndirmişdi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış çoxsaylı sümük əşyalar, habelə mişarlanmış və ya iti alətlə kəsilmiş, lakin naməlum səbəbdən istehsalı başa çatmamış məmulat nümunələri sümük işləmə sənətinin həm şəhər, həm də kəndlərdə fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Sümük işləmə sənəti ilə bağlı emalatxana qalıqları isə Şamaxı şəhərinin arxeoloji tədqiqindən məlumdur. Əldə olunmuş sümük məmulat öz təyinatına görə aşağıdakı qruplara ayrılır: əmək alətləri və onların hissələri, döyüş ləvazimatı, musiqi alətləri və onların hissələri, bəzək əşyaları, oyuncaqlar. Əmək alətləri əsasən kirkit, həvə, biz, qıyıq, iynədən, eləcə də bıçaq, dəhrə, ülgüc kimi dəmir alətlərin dəstəklərindən ibarətdir. Sadə əmək aləti olan sümük bizlər əksər abidələrdən tapılmışdır. Biz və qıyıqlardan fərqli olaraq ucu küt kiçik ölçülü konusvari sümük alətlər isə, görünür, orta əsr cərrahları tərəfindən işlədilmişdi. Orta çağda kaman və sadaqın hazırlanmasında da sümükdən geniş istifadə olunmuşdur. Amma təəssüf ki, onların nümunələri dövrümüzdə gəlib çatmamışdır.

Son orta əsrlərin stolüstü oyunlarında işlədilmiş əşyalardan arxeoloji qazıntılar zamanı aşiq və zər tapılmışdır.

Dövrün memarlıq, xatirə abidələri, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan müxtəlif təyinatlı qurğu və məmulat nümunələri daş işləmə sənətinin kifayət qədər inkişaf etdiyini göstərir. Daş işləmə sənəti, ənənəvi olaraq, daşçıxarma, daşyonma və daşoyma olmaqla üç başlıca istehsal sahəsini əhatə edirdi. Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Şirvanda xammal zənginliyi daş işləmə sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Yerli sənətkarlar əsasən əhəngdaşı, mərmər, tuf, bərkcişli qaya daşları, çaydaşı kimi xammaldan istifadə edirdilər.

Son orta əsrlərdə xatirə abidələri - başdaşı, sinədaşı, sənduqə, qəbirüstü fiqurlar hazırlanması daş işləmə sənətində mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə daşyonmanın heykəltəraşlıq sahəsi qəbirüstü qoç və at fiqurlarının yonulması ilə yenidən dirçəlirdi. Yerli ustalar daş işləmənin çapma, yonma, cilalama, deşmə, oyma və digər üsullarını yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirirdilər.

Bəhs olunan dövrdə daş işləmənin mühüm sahəsi olan həkkaklıqda böyük nailiyyətlər olduğunu çoxsaylı sənət əsərləri təsdiq edir. Həkkaklar dişli törpülərdən, müxtəlif tip yeyə, burğu, pərgar, ülgü, iskənə və s. alətlərdən istifadə etməklə, qabartma və ya oyma texnikasında nəzərdə tutulan həndəsi, nəbati naxışları və yaxud ərəb əlifbasının kufi, nəsx və süls xətləri ilə kitabələri daş üzərinə həkk edirdilər. (11)

Bəhs etdiyimiz dövrdə toxuculuq Azərbaycanda sənət istehsalında ən geniş yayılmış sahələrdən biri olmaqla ölkə iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tuturdu. Bu sənət sahəsi həm şəhər, həm də kəndlərdə mövcud olub, əhalinin geyim və məişət ehtiyaclarının, eləcə də xarici bazarın tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdi. Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd mühüm toxuculuq mərkəzləri idi. XIII-XIV əsrlərdə Təbrizdəki iri karxanaların böyük bir qismini toxuculuq emalatxanaları təşkil edirdi. Toxuculuqda başlıca xammal yerli təsərrüfatlara əsaslanmaqla, heyvan və nəbati mənşəli idi. Yun, ipək, pambıq və kətanın kifayət qədər istehsalı xammala olan tələbatı tam ödəyirdi. Bu isə müvafiq olaraq toxuculuğun şalbaflıq, şərbəflıq və bəzzazlıq kimi sahələrinin inkişafını təmin edirdi. Toxuculuq məmulatı çürüməyə meylli olduğundan arxeoloji qazıntılar zamanı nadir hallarda tapılır. Orta əsrlərdə yun məmulat istehsalında müxtəlif növ xalçalar xüsusi yer tuturdu. Xalçaçılıq qadın sənətinin ən geniş yayılmış növü idi. Azərbaycan qadını üçün xalça-palaz toxumaq ən adi məşğuliyyət növü, keçmiş ailə məişətinin zəruri tərkib hissələrindən biri idi. Azərbaycan xalçaları ölkənin bütün bölgələri üçün ümumi olan səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrı bölgələrə aid məhəlli xüsusiyyətləri ilə də məşhur idi. Bu əsasda tədqiqatçılar Təbriz, Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax və Qarabağ xalça tiplərini

ayırırlar. Toxuculuğun inkişafı onunla sıx bağlı olan boyaqçılıq sənətinin də inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı. Boyaqçılıq üçün başlıca xammal təbii minerallar və müxtəlif boya alınan bitki və onların kökləri idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı boyaqçılıq izlərinə Şabran şəhər yerində və Canaxır yaşayış yerində XIV-XV əsrlərə məxsus təbəqədə təsadüf olunmuşdur.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda dəriişləmə - dabbaglıq sənəti öz inkişafını davam etdirməkdə idi. Yazılı qaynaqlardan bəlli olur ki, Təbriz və Marağa təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə gön-dəri məmulatı istehsalının mühüm mərkəzləri idi. Məlum olduğu kimi, dabbagxanalarda dərini aşılamaq üçün əhəng quyusu və onun yaxınlığında dərin hovuz olur. Belə bir tikili qalıqları Şabran şəhərinin XIV-XV əsrlərə aid inşaat qatında aşkarlanmışdır. Beləliklə, arxeoloji qazıntıların nəticələri və əldə edilmiş materialların təhlili son orta əsrlərdə sənət istehsalı səviyyəsinin müsəlman Şərqinin həmin çağdakı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olduğunu və sənətkarlığın ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynadığını söyləməyə imkan verir. Aşkarlanmış əmək alətləri və sənət məmulatı ölkə sənətkarlarının o dövrün texniki nailiyyətlərinə yiyələndiyini, yüksək keyfiyyətli sənət məhsulu istehsal etdiklərini, sənətdaxili ixtisaslaşmanın mövcudluğunu sənədləşdirir. Şəhər sənətkarlıq məhsulu bazar tələbatına uyğun istehsal olunurdu. Kənd tipli yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri sənətkarlıqla təkcə şəhər sakinlərinin deyil, həm də müəyyən dərəcədə kənd əhalisinin məşğul olduğunu göstərir. Bəzi sənət sahələri, o cümlədən dulusçuluq, dəmirçilik, toxuculuq, xalçaçılıq kimi sənətlər kənd məskənlərində də fəaliyyətdə olub, əsasən yerli tələbatı ödəyirdi. Tədqiq edilən dövrdə sənətkarlığın inkişaf dinamikasında iki mərhələni ayırmaq olar. XIV-XV əsrlər sənət istehsalının dirçəlişi, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə əlamətdar olduğu halda, XVII əsrdə bəzi sənət sahələri istisna edilməklə sənətkarlıqda tənəzzül özünü büruzə verir.

Monqol istilasası Azərbaycanın ticarət əlaqələrini zəiflətdi, onun həcmi minimuma endirdi. Amma, hətta belə bir ağır şəraitdə də ticarət əlaqələri tam kəsilməmişdi. Digər tərəfdən geniş ərazili Elxanilər dövlətinin yaranması xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyinə mənfi təsir göstərən gümüş böhranını doğuran siyasi və iqtisadi səbəbləri aradan qaldırmaq üçün zəmin yaratmış oldu. Xarici ticarətin yenidən canlanması XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Bu zaman Hülakular xəzinəyə müntəzəm gəlirin daxil olmasında şəhər sənətkarlığının və ticarətin əhəmiyyətini dərk etməyə başlayır və bu məqsədlə ticarəti, maliyyə sistemini və şəhər həyatını tənzimləyən islahatlar keçirirlər. Xan hakimiyyəti şəhərsalma və ticarətin təşkilatçısı kimi çıxış etməyə başlayır.(10)

Qazan xanın islahatları ölkədə daxili və xarici ticarətin inkişafına güclü təkan verdi. Mövcud zərbxanaların fəaliyyəti intensivləşdi, yeniləri fəaliyyətə başladı. Zərb olunan sikkələr nəinki daxili ticarətin tələbatını ödəyir, həm də beynəlxalq ticarət əlaqələrində rəqabətə dözümlü pul vahidi kimi geniş işlədilirdi. Şəhərlərdə, xüsusilə paytaxt və böyük şəhərlərdə sənətkarlığın canlanması ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Dərbənd, Bakı şəhərlərində iri bazarlar fəaliyyət göstərirdi. Paytaxt şəhərlərdə, eləcə də böyük şəhərlərdə bir neçə bazar olurdu.

Daxili və şəhərlərarası ticarətdə canlanma müşahidə edilirdi. Son orta əsrlərə, xüsusilə XIV-XV əsrlərə aid mədəni təbəqə yatımından arxeoloji qazıntılar zamanı mis sikkələrin kütləvi şəkildə tapılması daxili ticarətin kifayət qədər intensiv xarakter daşıdığına sübutdur. Şəhərlər əvvəllər olduğu kimi, yenə də kənd nahiyyəsini sənətkarlıq məmulatı ilə təmin edir, kənd isə öz növbəsində şəhər əhalisini ərzaqla, sənətkarlığı isə xammalla təchiz edirdi. Daxili ticarətin intensiv xarakter daşımada ölkənin təbii-coğrafi şəraiti də müəyyən təsirə malik idi. Ölkədə düzən, dağətəyi və dağlıq rayonların mövcudluğu və onların əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətindəki bəzi ixtisaslaşmalar da ölkədəxili ticarətin inkişafına öz təsirini göstərirdi.

Ölkənin şəhərləri karvan yolları ilə bir-birinə bağlanmışdı. Bəzən bu yollar beynəlxalq ticarət yolları ilə qovuşurdu. Məsələn, Şirvana müxtəlif istiqamətlərdən karvan yolları uzanırdı.

Son orta əsrlərdə Azərbaycan beynəlxalq ticarət yollarının keçdiyi ölkələrdən biri olaraq qalırdı. XIII-XIV əsrlərdə əsas şimal yolu Təbriz və Mərənd şəhərlərindən keçərək Araz çayı sahillərindəkə çatırdı. Başqa bir yol isə Sultaniyyə, Zəncan, Təbriz, Ərdəbil, Mahmudabad, Bakı, Şamaxı şəhərlərindən keçərək Dərbəndədək uzanırdı. Həmin baş yolun bir qolu isə Araz çayının kənarındakı Bəcirəvan, Beyləqan, Lənbəran, Bərdə, Gəncə və Şəmkirə, sonra isə Tiflisə doğru yönəlirdi. Baş yolun ikinci qolu isə Bərdədən Dərbəndə, oradan da şimala gedirdi. Baş qərb yolu Təbrizdən başlayıb Mərəndə, Xoya, Naxçıvana, Dəbilə, oradan isə Ərciş, Malazgird, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Trabzon və Qara dəniz sahillərinə uzanırdı. Bu karvan yolu üzərində XIV əsrin birinci yarısında bir neçə karvansara və körpünün inşası həmin ticarət magistralından istifadənin intensivləşdiyini göstərir.(1)

XIV-XV əsrlərdə Şirvan ipəyinin beynəlxalq ticarətdə rolunun artması, onun həm Avropa, həm də Şərq ölkələrinə ixracı ilə əlaqədar Biləsuvar, Mahmudabad, Şamaxı, Şabran, Dərbənd karvan yolunun əhəmiyyəti daha da artırdı. XV əsrdən etibarən Niyazabad, Şabran, Şamaxı, Təbriz karvan yolu müntəzəm fəaliyyətə başlayır və XVI-XVII əsrlərdə bu yolun fəaliyyəti xüsusilə genişləndirdi. XVI-XVII əsrlərdə Təbriz-Biləsuvar-Mahmudabad-Şamaxı-Şabran-Niyazabad karvan yolu ilə yanaşı, İsfahan-Qəzvin-Rəşt-Astara-Lənkəran-Bakı-Şabran-Dərbənd karvan yolundan da istifadə olunurdu.(5)

Volqa-Xəzər ticarət yolunun yenidən canlanması nəticəsində Şimal ölkələri ilə ticarət əlaqələri bu dövrdə intensivləşir. Xəzər dənizi ticarətində nəzərə çarpan yenilik Şirvanın Qərbi Avropa ölkələri ilə intensiv ticarətə başlaması və bu ticarətdə genuyalı və venesiyalı tacirlərin xüsusi fəallıq göstərməsindədir. Bakı və Dərbənd limanları ilə yanaşı, bu dövrdə Müskür düzündə Niyazabad və Vəlvələçay limanları, onlardan cənubda isə Şabran limanı beynəlxalq ticarətə qoşulmuşdu. XV-XVI əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə Bakı və Niyazabad limanlarının rolu xüsusilə yüksəlir. Xəzər dənizinin bu zaman "Bakı dənizi" adlandırılması da məhz şəhərin ticarət əhəmiyyətinin artması ilə bağlı idi.

Volqa-Xəzər ticarət yolu XVI-XVII əsrlərdə xüsusilə fəallaşır və ingilis tacirlərinin bu ticarətdə yaxından iştirakı diqqəti cəlb edir. Bütün son orta əsrlər boyu Təbriz mühüm ticarət mərkəzi olaraq qalırdı. Hətta iqtisadi həyatın tənəzzül keçirdiyi, şəhərlərin aqrarlaşma prosesi başladığı bir dövrdə Təbriz dükan və bazarlarının çoxluğu və zənginliyi ilə səyyah və tacirləri heyrləndirməkdə davam edirdi. Həmin çağda Təbrizdə 15000 dükan fəaliyyət göstərirdi; onun bazarları isə bütün "Asiyada ən böyük bazar idi".

Yazılı qaynaqlardan bəlli olur ki, son orta əsrlərdə Azərbaycanın xarici ticarətində xam ipək, ipək parçalar, toxuculuq məmulatı, neft, zəfəran mühüm yer tuturdu. Şimal ölkələri və Uzaq Şərqlə ticarətin intensivləşməsi ilə yanaşı, Yaxın və Orta Şərqlə ənənəvi ticarət əlaqələri davam etməkdə idi.

Numizmatik materiallar da son orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin kifayət qədər geniş ticarət əlaqələrinə malik olduğunu göstərir. Məhz XVI əsrin sonlarından Azərbaycana Avropada zərb olunmuş gümüş pullar - talerlər gətirilir. (6)

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gümüş böhranını doğuran siyasi və iqtisadi səbəblər monqol istilasına aradan qalxmış oldu. Gümüş pul sistemi bərpa olundu. XIII əsrin 30-40-cı illərindən etibarən Azərbaycanda gümüş dirhəmlərin zərbinə başlandı. Hülakular dövlətinin yaranmasından sonra ölkədə gümüş pul sistemi tamamilə öz mövqelərini möhkəmləndirdi. Qazan xanın islahatı nəticəsində Hülakular dövlətində vahid sikkə sistemi bərqərar oldu. Qazan xanın islahatı Azərbaycanda şəhər həyatının, xüsusilə də əmtəə-pul münasibətlərinin xeyli canlanmasına təkan verdi. XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda 35 zərboxana fəaliyyət göstərirdi. Onların çoxunda Hülakuların gümüş, bəzilərinə isə həm də qızıl

sikkələri zərb olunurdu. Daxili bazarın ehtiyaclarını ödəmək üçün xeyli mis sikkə zərb olunurdu. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın pul sisteminə yeni sikkə tipi - Əmir Teymurun zərb etdirdiyi təngə daxil oldu. Azərbaycanda təngə ilk dəfə Əmir Teymurun özü tərəfindən hicri 805-ci ildə Təbrizdə və Şamaxıda, hicri 806-cı ildə isə Dərbənddə zərb olunmuşdur. Sonradan təngə Azərbaycan feodal dövlətlərinin - Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin sikkə sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Hicri 907-ci il ramazan ayının 2-də (1501-ci il martın 12-də) taxta çıxan Şah I İsmayıl Təbriz şəhərində çəkisi 9,3 q ram olan iri gümüş sikkə zərb etdirdi. "Şahı" adlanan gümüş pulun çəkisi bir misqala (4,68 q-a) bərabər idi. Bir misqalı əsas götürməklə şahının hissələri, yarısı və ya dördüdə biri və ya iki və dörd şahılar zərb olunurdu. Səfəvilər şahıdan başqa "əşrəfi" adlanan qızıl sikkə zərb edirdilər. I Şah İsmayılın Təbrizdə zərb etdirdiyi "əşrəfi"-nin çəkisi 3,5 q-a bərabər idi. Səfəvilərin bir misqala bərabər "əşrəfi" və onun hissələrinin - yarım əşrəfi və onun üçdə birini zərb etmələri də məlumdur.

XVI əsrin əvvəllərində Şirvanda "qazıbəyi" adlanan sikkələrdən də istifadə olunurdu. Səfəvilər dövlətinin sikkə sistemində əsaslı dəyişikliklər I Şah Abbasın islahatı nəticəsində baş vermişdir. Bu zamandan etibarən sikkə sisteminin əsasında yeni sikkə tipi - "abbasi" dururdu. Bakıda, İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində son orta əsrlərə aid mədəni təbəqədən tapılmış numizmatik materiallar gümüş və mis sikkələrdən ibarətdir. İçərişəhərdən tapılmış digər dəfinə daha zəngin olub, XV-XVI əsrlərdə Şamaxıda, Ərdəbildə, Təbrizdə, Qəzvində, Erbildə, Kirmanda və Kaşanda zərb edilmiş 3271 gümüş sikkədən ibarət idi.(7)

Ümumiyyətlə, arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan numizmatik materiallar Hülaku, Qızıl Orda xanlarının, Teymurilərin, Cəlairi, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sultanlarının, Şirvanşahların, Səfəvilərin zərbxanalarında zərb olunan mis və gümüş sikkələrin son orta əsrlərdə Azərbaycanın pul dövriyyəsində başlıca rol oynadığını göstərir.

Ədəbiyyat

- 1.Bünyadov T.Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri.Bakı 1960.
- 2.Göyüşov R.Azərbaycan arxeologiyası.Bakı 1986.
3. Göyüşov R.Martınov A.SSRİ arxeologiyası.Bakı 1990
- 4.Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası.Bakı 1975.
5. Hüseynov M.İsmayilov O.Quliyev N. Azərbaycan arxeoloji abidələri.B.1981.
- 6.Məmmədov A. Arxeologiya və etnoqrafiya. Bakı 2008.
- 7.Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı 2004.
8. Azərbaycan arxeologiyası.VI cild. . Bakı 2008.
9. Vəli Baxşəliyev. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəblər üçün vəsait). c.Bakı.Elm 2007.
- 10.İradə Avşarova. Qənirə Pirquliyeva. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik. Bakı 2010.
- 11.M.Nemətova.Azərbaycanın epiqrafiq abidələri.Bakı 1987.

ТОРГОВЫЕ И МАСТЕРОВЫЕ ОТРОСЛИ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВЛИЯНИЕ НА МИРОВУЮ КУЛЬТУРУ

Алиев Араз Боран оглы, Алиева Хиджран Насир кызы
Резюме

В статье рассматриваются достижения в области ремесленничества во второй половине XIII и XVII веках в Азербайджане, политическая ситуация, препятствующая его развитию, объединение мастеров вокруг профессиональных организаций,

известных как «аснаф», «мохтериза». "озан" и влияние на развитие ремесла затронуты в статье. Освещены торговые пути и связи.

CRAFTS AND TRADE AREAS THAT COULD INFLUENCE WORLD CULTURE IN MEDIEVAL AZERBAIJAN

Aliyev Araz Boran, Aliyeva Hijran Nasir gizi

Summary

In the article, the achievements in the field of craftsmanship in the second half of the 13th century and the 17th century in Azerbaijan, the political situation that hinders its development, the union of craftsmen around the professional organizations known as "asnaf", "mohteriza", "ozan" and the impact on the development of craftsmanship are touched upon in the article. trade routes and connections are highlighted.

Rəyçi: dosent Baxış Ələsgərov

İctimai, təbiət fənləri və onların texnologiyası kafedrasının 29. 05 2024-cü iltarixli iclasın 10 sylv protokolu

Daxil olma tarixi 12 sentyabr 2024-cü il